

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Важливим джерелом для дослідження наукової біографії вчених, реконструкції певних аспектів їх творчого життя є епістолярна спадщина – комплекс джерел, що включає в себе листування¹. Епістолярія є яскравим проявом суб'єктивного сприйняття подій, що з одного боку примушує ставитися до них з критичною пересторогою, з іншого – цей аспект дає змогу реконструювати певні прояви ментальності учасників листування, виявити коло їх інтересів – наукових, суспільних, їх ставлення до свого оточення. Оскільки більша частина листування не передбачалася для публікації, багато життєвих ситуацій та історичних фактів у них висвітлювалися об'єктивно².

Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка (1914–1995) – відомого вченого-медієвіста, в основному зберігається в особовому архіві історика у фондах ІР НБУВ. Це, передусім, листування з колегами. Найбільш репрезентативно представлено листування з відомим українським істориком, учнем М. Грушевського І. Крип'якевичем. Кореспонденція І. Крип'якевича нині зберігається переважно в родинному архіві історика. Значна частина листування І. Крип'якевича була опублікована його учнем Ю. Сливкою³. У архівах обох вчених зберігається приблизно однаковий комплекс епістолярій, що нараховує сотні листів, їх поєднання дозволяє повніше зрозуміти характер взаємовідносин між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком. Такий доволі значний обсяг дозволяє системно використати для їхнього дослідження методика епістолологічного аналізу, запропоновану І. Войцехівською та В. Ляхоцьким⁴.

Листування між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком за своїм функціональним призначенням відноситься здебільшого до приватного, що обумовлене особливостями відносин між адресатами, які були колегами та розробляли спільну проблематику – період ранньомодерної історії.

Перші листи датуються 1953 р. В той час Ф. Шевченко обіймав посаду завідуючого відділом країн народної демократії Інституту історії, а І. Крип'якевич був директором Інституту суспільствознавства у Львові. Всю кореспонденцію можна розділити на кілька хронологічних періодів: 1) 1953–1957, 2) 1958–1962, 3) 1963–1967 рр. Спробуємо стисло проаналізувати кожен із них, обґрунтовуючи доцільність такої періодизації. Домінуючою темою першого періоду листування було обговорення монографії І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, науковим редактором якої виступав Ф. Шевченко. В листі від 21 травня 1953 р. автор монографії звертається до нього: “Відсилаю Вам на редагування “Богдана Хмельницького”, доручаю Вашій оцінці моє дітище і прошу привести його до кращого стану, як це міг би зробити його рідний батько”⁵.

Листування містить детальне обговорення змісту роботи І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, критичні зауваження Ф. Шевченка, відповіді автора.

До цього ж періоду варто віднести листи, де ідеться про організаційні заходи з підготовки “Українського історичного журналу”, перше число якого з’явилося в 1957 р. У своїх листах І. Крип'якевич часто запитує про терміни появи часопису, пропонує співпрацю львівських учених.

Приблизно з кінця 1957 р. розпочинається другий період у листуванні І. Крип'якевича і Ф. Шевченка. Він є найбільш репрезентативним не лише за хронологією, але й за змістовим наповненням. Домінуючою тематикою тут є робота Ф. Шевченка “Політичні та економічні відносини України з Росією в другій половині XVII ст.”, яка була одночасно і його докторською дисертацією. Тепер вже І. Крип'якевич виступав науковим редактором праці Ф. Шевченка⁶. В одному з листів І. Крип'якевич пише про тематику його монографії: “Оце диво, що Ви взяли за таку роботу!”⁷. Зауваження І. Крип'якевича часом доволі критичні – обидва історики гостро дискутують про окремі положення. Однак редактор в цілому дуже добре оцінив роботу Ф. Шевченка, зокрема зазначає, що її текст “справив прекрасне враження, майбутнім історикам не буде про що тут писати”⁸. Ф. Шевченко в своїх листах ділиться з колегою враженнями про обговорення у відділі феодалізму Інституту історії тексту роботи, де їй дано позитивну характеристику із застереженням про “відхід від існуючих канонів”⁹. Робота Ф. Шевченка дійсно мала відхилення від офіційних канонів радянської історіографії, які історик вважав давно застарілими¹⁰.

Після публікації “Політичних та економічних відносини України з Росією в другій половині XVII ст.” ажітаж навколо цієї роботи не припинявся. Зауважимо лише, що в листуванні зачіпається тема кількадечного обговорення монографії Ф. Шевченка на засіданні Вченої ради Інституту історії в 1960 р., де її гостро розкритикували саме за недотримання “канонів”. Через це сам захист дисертації був перенесений на 1963 р. і відбувся у Москві.

В листах І. Крип'якевич і Ф. Шевченка часто згадуються рецензії на роботу останнього, які нерідко були замовними і далеко не завжди відповідали науковим принципам. Маються на увазі рецензії в журналах “Комуніст України”, “Вопросы истории”. З приводу таких рецензій, а також взагалі через ажітаж навколо монографії Ф. Шевченка писав до свого колеги: “Від обставин, що склалися, годі бажати кращого. Час кращий суддя і для них, і для мене”¹¹. Тема, пов’язана із захистом дисертації, присутня в листуванні до 1963 р. включно. Ф. Шевченко детально інформує І. Крип'якевича про всі перипетії, пов’язані з цією процедурою¹². Зокрема, пише про одноголосну підтримку під час захисту в Інституті історії в Москві, що зазвичай буває дуже рідко¹³.

Ф. Шевченко в своїх листах інформує І. Крип'якевича про своє призначення завідуючим відділом спеціальних історичних дисциплін у 1960 р. “На відділ дивляться як на допоміжний в інституті, а не на такий, що має конкретні завдання... Важливо повернути начальство на реальну роботу в цій галузі,” – зазначено в од-

ному з листів Ф. Шевченка¹⁴. Він також ділиться зі своїм адресатом ідеями по створенню збірника “Історичні джерела та їх використання”, за аналогією до московського щорічника “Археографический ежегодник”¹⁵. І. Крип’якевич покладав великі надії на діяльність Ф. Шевченка на посаді завідуючого: “Дуже раді, що відкриваються нові перспективи розробки цих дисциплін, які до цього часу перебували без будь-якої опіки”¹⁶. І. Крип’якевич також пропонує свою допомогу в організації семінару зі спеціальних історичних дисциплін, який уже існував у Львові¹⁷.

В листуванні часто згадується “Український історичний журнал”, головним редактором якого був Ф. Шевченко. На його вихід у світ І. Крип’якевич відгукнувся таким чином: “Прекрасний журнал з різноманітним змістом, вітаємо Вас з цим подвигом”¹⁸. На хвилі ентузіазму І. Крип’якевич навіть пропонує налагодити співробітництво з діаспорним істориком О. Пріцаком, який мав надіслати свої статті до часопису, зокрема розвідку – “Перший монгольський намісник в Східній Європі” (2 др. арк.)¹⁹. Втім, невдовзі початкова ейфорія пройшла. “Український історичний журнал” поступово починає перетворюватися на агітаційний часопис. У зв’язку з цим, в одному із своїх листів І. Крип’якевич зазначає, що “для “феодалів” “УДЖ” нецікавий і дуже сірий”²⁰. Відтак для його покращення він пропонує ввести нові рубрики, зокрема “Нові знахідки”, де б публікувалися відкриття, цікаві факти та документи, віднайдені науковцями в архівах. Ще однією рубрикою мали стати “Спеціальні історичні дисципліни”. На жаль, Ф. Шевченко, хоч і був головним редактором, не був вільний у визначенні редакційної політики часопису.

Третій період в листуванні істориків розпочався приблизно в 1963 р. і тривав до смерті І. Крип’якевича в 1967 р. 1962 р. І. Крип’якевич йде на пенсію. “Обридла адміністративна робота, хочу більше займатися наукою”, – так він аргументує своє рішення в одному з листів. Цей період в листуванні характеризується обговоренням наукових планів та ідей. Серед спільних проєктів, що обговорювалися вченими – створення історичного атласу України²¹, в роботі над яким активну участь брали обидва. Ф. Шевченко ділився також ідеєю створення “Вступу до історичної науки”²², який мав би стати своєрідним увідним курсом для науковців-істориків. До видання планувалося включити розділи з методики історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та ін. Ф. Шевченко писав про “нашу руську трійцю”, яка в короткі терміни спроможна здійснити цей проєкт²³. Очевидно, він мав на увазі себе, свого адресата та, гадаємо, І. Бутича – відомого історика-археографа, котрий довгий час співпрацював з Ф. Шевченком.

Епістолярні джерела, особливо якщо вони стосуються людей творчих, можуть пролити світло на їхні наукові плани, в тому числі не здійснені²⁴. В даному випадку йдеться не лише про “Вступ до історичної науки” чи історичний атлас. Ф. Шевченко готував монографію на тему історичних зв’язків України з південнослов’янськими народами. З цього приводу він часто звертався до І. Крип’якевича, радячись з ним з окремих питань²⁵. Втім, монографію написати так і не вдалося, натомість ця тематика знайшла відображення в декількох статтях та підготовчому матеріалі до планованої праці, обсяг якого свідчить про фундаментальність запла-

нованої роботи²⁶. “Тем дуже багато, не виходить працювати в одному напрямку”, – зазначає Ф. Шевченко²⁷. У відповідь І. Крип’якевич радить “не працювати в жанрі “малих форм”... Не розмінюйтеся на “копійки”, давайте широке полотно!”²⁸.

Останній лист І. Крип’якевича до Ф. Шевченка датовано 27 листопада 1966 р. В ньому міститься анотація до розділу “Методика історичного дослідження”, що мав стати складовою “Вступу до історичної науки”²⁹.

27 квітня 1967 р. Ф. Шевченко отримує телеграму про смерть І. Крип’якевича³⁰. Невдовзі до нього надійшов лист від сина вченого, в якому він пропонує опублікувати роботу батька “Нарис методики історичного дослідження”³¹.

Зміст листування І. Крип’якевича та Ф. Шевченка дає підстави стверджувати, що це було спілкування колег-однодумців і, навіть, друзів. Адже Ф. Шевченко довіряв І. Крип’якевичу свої творчі ідеї, ділився власними переживаннями з приводу особистих проблем, вбачав в ньому наставника, людину більш досвідчену, однодумця, яких у Ф. Шевченка було не так і багато. І. Крип’якевич також сприймав Ф. Шевченка як однодумця, творчого й талановитого науковця. “Ми з Вами належимо до одного “клану”...”, – писав в одному з листів львівський історик³², розуміючи під цим не лише спільні наукові інтереси, але й спорідненість світоглядів, які достатньо вирізнялися на загальному інтелектуальному тлі тогочасного науково-історичного середовища.

Епістолярна спадщина Ф. Шевченка містить і менш репрезентативні зразки листування, які є, однак, цінними для дослідження творчості та наукової біографії вченого. Серед них можна виокремити два документи: лист, датований 1946 р. – від колишнього однокласника³³ та найдавніший за хронологією лист 1939 р. – від матері Євгенії Герасимівни, в якому повідомляється про смерть батька³⁴.

Ширше представлено службове листування, яке можна розділити на періоди, що збігаються з етапами наукової кар’єри історика. Перші зразки такого листування датовано серединою 40-х рр., коли Ф. Шевченко був заступником голови Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни. В процесі збирання, обробки і публікації джерел з історії війни Ф. Шевченко вів листування з численними свідками нещодавніх подій, регіональними авторами, які надсилали свої розвідки, документи, вносили пропозиції щодо покращення роботи комісії. Слід відзначити, що, не зважаючи на доволі значний обсяг кореспонденції, Ф. Шевченко знаходив час відповідати кожному з дописувачів, висловлював подяку чи ґрунтовні поради щодо напрямку подальшої роботи³⁵.

Одним із тематичних блоків службового листування є епістолярні джерела, пов’язані з діяльністю Ф. Шевченка на посаді редактора “Українського історичного журналу” (1957–1971). За цей тривалий відрізок часу до нього надходили численні листи з проханням опублікувати ту чи іншу статтю, дати рецензію, висловити свої судження з приводу певного матеріалу. Для прикладу можна навести його лист до одного із дослідників, якому він радить надмірно не захоплюватися критикою націоналізму, не ігнорувати праці В. Липинського, Д. Яворницького, Д. Багалія³⁶. На першому етапі існування УІЖу (1957–1959) багато листів надхо-

дило від краєзнавців, вчителів, методистів райвідділів освіти, в яких висловлювалися пропозиції наближення часопису до їх інтересів.

З приводу роботи УІЖу Ф. Шевченко отримував листи з Канади, зокрема з Торонто, від історика П. Кравченка, який пропонував свою статтю до часопису, а також повідомляв про виявлення в канадських архівосховищах оригінального листа Б. Хмельницького та висловлював пропозицію про можливість обміну друкованою продукцією між українськими та канадськими істориками, зокрема, про намір відіслати до України підбірку часопису “Українське життя”³⁷. Звичайно, що така співпраця не мала продовження, не зважаючи на відносно ліберальні часи “хрущовської відлиги”. Втім, такі листи свідчили, що українська діаспора поклала велику надію на співпрацю, з ейфорією сприймаючи окремі поступки режиму. Це також пов’язано з процесом зміни ставлення нового покоління діаспорних істориків до радянських реалій, зокрема в розвиткові історичної науки, які воліли вбачати в ній не ідеологічного антагоніста, а радше партнера³⁸.

У 1971 р. Ф. Шевченко отримав з Канади листи від відомого діаспорного історика Романа Сербина. Останній також пропонував співпрацю, зокрема налагодження обміну виданнями. Особливо в Канаді були зацікавлені в отриманні “УІЖу” та “Архівів України”. Українські історики запрошувалися до написання рецензій на праці західних істориків, виконання спільних наукових проєктів, в тому числі укладання збірника з історії Галицько-Волинської держави³⁹. Не відомо, чи відповідав Ф. Шевченко на листи, отримані із закордону, але факт такого листування використовувався для його дискредитації.

Ф. Шевченко вів також “менш небезпечне” листування з істориками країн соціалістичного табору в період 1949–1960 рр., перебуваючи на посаді завідуючого відділом історії країн народної демократії.

У 1963 р. після тривалого часу гострих дискусій, нерідко позанаукового характеру, Ф. Шевченко захистив докторську дисертацію. З цієї нагоди до нього приходили численні вітальні листи та телеграми. Їх географія свідчить про широкі наукові зв’язки історика. Кореспонденція надходила з різних куточків України – Львова, Чернігова, Одеси, Миколаєва, Херсона, Дніпропетровська; союзних республік – Москви, Ленінграду, Кишинєва, Риги, Благовіщенська, Мінська, країн зарубіжжя – Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалю та ін. Їх зміст в основному зводився до висновку про торжество справедливості, чесність перемоги⁴⁰.

Листування Ф. Шевченка також дає змогу скласти уявлення про ступінь його задіяності в науковому і громадському житті. На його ім’я надходила величезна маса кореспонденції від різних наукових та громадських організацій, приватних осіб: щодо написання рецензій на художньо-історичні твори від видавництв, від архітекторів та пам’яткоохоронців з проханням надати експертну оцінку певним проєктам, пам’яткам архітектури, запрошення стати офіційним опонентом при захисті дисертацій та багато іншого. Це свідчить про значний авторитет Ф. Шевченка, який залишився високим навіть в часи “опали”, що тривала після його звільнення з посади директора Інституту археології та накладення партійного стягнення.

Він завжди намагався підтримувати колег-науковців, сприяв поступу наукової кар'єри багатьох молодих вчених. Одним із яскравих прикладів цього є зразки листування з ленінградським вченим – дослідником творчості Т. Шевченка Ю. Марголісом. В своїх листах він висловлює вдячність Ф. Шевченку за постійну підтримку у важкі часи переслідувань⁴¹. Відомо, що Ю. Марголіс був звинувачений у націоналізмі, що не завадило Ф. Шевченку підтримувати його попри небезпеку для себе. Пізніше Ф. Шевченко всіляко сприяв учням та колегам Ю. Марголіса, зокрема Є. Косачевській – дослідниці творчості М. Маркевича, Т. Яковлевій – дослідниці української історії XVII ст. та ін⁴².

Свого часу відомий український історик М. Ковальський писав до Ф. Шевченка: “Ніхто, крім Вас не доклав стільки інтелектуальних та моральних зусиль, щоб талановиті дослідники могли стати в ряд у когорті професіоналів. Честь і хвала Вам за підтримку і велику життєву і творчу місію...”⁴³. Ці слова можуть слугувати своєрідним рефреном до всього життєвого шляху Федора Павловича Шевченка.

Епістолярна спадщина Ф. Шевченка є цінним джерелом для вивчення не лише його інтелектуальної біографії. Цей комплекс джерел дає змогу реконструювати різні аспекти суспільного життя середини ХХ ст. Аналіз цих джерел дає змогу відновити ті його елементи, що не достатньо висвітлені або ж мало представлені в інших джерелах. Листування дозволяє певним чином абстрагуватися від образу його учасників, відкриває перспективи для більш цілісного сприйняття процесів, що відбувалися у вітчизняній історичній науці. Джерельно-інформаційний потенціал листування для реконструкції біографії Ф. Шевченка визначається присутністю в ньому документів різного походження, змісту та хронології. Відтак, кожен період життєвого шляху історика знайшов своє відображення в епістолярних текстах. Можна визначити кілька категорій в означеному джерельному комплексі, який окрім суто службового листування містить зразки, які виходять за його рамки і сприяють виокремленню певних ментальних рис адресатів.

1. *Ляхоцький В.* Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури // Український біографічний словник: історія та проект створення. – К., 1997. – С. 123.
2. *Войцехівська І., Ляхоцький В.* Епістолологія. – К., 1998. – С. 20.
3. *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип. 1]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.
4. *Войцехівська І., Ляхоцький В.* Вказ. пр. – С. 21–25.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 349. – Спр. 1169–1172. – Арк. 5.
6. *Сливка Ю.* Вказ. пр. – Листи № 17, 24, 30–33.
7. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1187–1189. – Арк. 3.
8. Там само. – Спр. 1191; Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 21.

9. Сливка Ю. Вказ. пр. – Листи № 21,23.
10. Там само. – Лист № 23.
11. Там само. – Лист № 42.
12. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1229–1230. – Арк. 2; Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 46.
13. Там само. – Лист № 49.
14. Там само. – Лист № 43.
15. Там само.
16. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1216–1218.
17. Там само. – Спр. 1229–1230. – Арк. 3.
18. Там само. – Спр. 1184–1186. – Арк. 4.
19. Там само. – Спр. 1203.
20. Там само. – Спр. 1228.
21. Сливка Ю. Вказ. пр. – Листи № 51–57.
22. Шевченко Ф. Про створення “Вступу до історичної науки” // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С. 90–99.
23. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 44.
24. Критский Ю. Эпистолярное наследие историков как историографический источник // История и историки. Историографический ежегодник за 1973 год. – М., 1975. – С. 87.
25. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 47.
26. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 716–719.
27. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 47.
28. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1235. – Арк. 3.
29. Там само. – Спр. 1242.
30. Там само. – Ф. 349. – Спр. 1243.
31. Там само. – Спр. 1244.
32. Там само. – Спр. 1206–1208. – Арк. 3.
33. Там само. – Спр. 1266.
34. Там само. – Спр. 1271.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 4. – Спр. 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 29, 35.
36. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1130.
37. Там само. – Спр. 1162–1164.
38. Ясь О. Ф. Шевченко та його науковий доробок з того боку “залізної завіси” // Істину встановлює суд історії. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 23.
39. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1117–1118.
40. Там само. – Спр. 1102, 11098, 1141–1153, 1247–1272.
41. Памяти Ю.Д. Марголиса: письма, документы, научные работы, воспоминания. – СПб., 2000. – С. 304–306.
42. Там само. – С. 305.
43. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1094.